

koning Filips II in Spanje. Hopperus wordt door Waterbolk naar voren geschoven als een 'tirannenbestrijder' met een vraagteken, na de degelijke en erudiete ontleding van de door Hopperus geschreven *Institutio* van 1571. Dit laatste geschrift werd opgesteld naar aanleiding van de geboorte van Ferdinand, zoon van Filips II. Waterbolk erkent dat de titel van zijn bijdrage wat te kloek klinkt want Hopperus was 'eerder dan een leeuw een weekdier in de strijd tegen tirannie, zeker ook geen stanfries'. Dit besluit wordt in de laatste alinea's wat verduidelijkt en nog sterker gerelativeerd, alhoewel ook daar 'het groeiende zelfbewustzijn van de magistraten' wordt geconstateerd.

Na deze korte samenvatting zal wellicht reeds duidelijk zijn dat hier een kernprobleem van de Habsburgse monarchie wordt behandeld, namelijk hoe was de verhouding vorst-raadsheren in de zestiende-eeuwse politiek-administratieve wereld? Het is de grote verdienste van de auteur aangetoond te hebben dat van enige onafhankelijke opinie of opvatting tijdens die periode slechts in een heel bescheiden vorm sprake kon zijn. Het blijft echter jammer dat Waterbolk, één der beste kenners van de institutionele ordening der Nederlanden, de inpassing van Hopperus in het nieuwe monarchale systeem te karig heeft uiteengezet. En deze kritische opmerking beperkt zich niet alleen tot het louter institutioneel vlak maar ook tot het veel diepere facet van de 'collaboratie' met de nieuwe wettige vorst. Er is bij Hopperus zeker sprake geweest van een jarenlange samenwerking met de monarch Filips II. Hoewel terecht wordt benadrukt dat de eminente jurist een ethische grens erkende bij de uitoefening van de koninklijke macht, bleef Hopperus in bepaalde gevallen toch van mening dat een tiranniek optreden in de Habsburgse erflanden aanvaardbaar bleef omwille van bepaalde hogere belangen van de Spaanse vorst. Samen met Granvelle, Viglius en nog anderen, heeft Hopperus dus een politiek van centralisatie en machtsopbouw gesteund, in grote tegenstelling met vele andere edelen en invloedrijke personen, die in diezelfde tijden, om velerlei redenen, de politieke richting van Willem van Oranje steunden. Maar was er voor de aantredende topjuristen uit Friesland tijdens de jaren vijftig en zestig wel een betere en lucratievere weg te bewandelen?

In de bundel treft men ook bijdragen, uit de latere decennïën aan, met evenveel verve en diepgang geschreven. Na de uittekening van die reeks figuren uit het humanisme van de Noordelijke Nederlanden blijft de typering van K. van Berkel zeker te onderschrijven: 'Waterbolk is de laatste vertegenwoordiger van deze variant van een brede Europese geestelijke beweging geworden' (12).

M. Baelde

H. M. A. Breukink-Peeze, e. a., ed., *Kostuum verzamelingen in beweging. Twaalf studies over kostuumverzamelingen in Nederland en inventarisatie van het kostuumbezit in Nederlandse openbare collecties* (Kostuum (1995); Zwolle: Nederlandse kostuumvereniging voor mode en streekdracht, 1995, 196 blz., f37,50, ISBN 90 72777 06 9).

Het verzamelen van kleding en kostuums schijnt niet langer het terrein van enkele ingewijden te zijn. Dat blijkt uit het bestaan van de Nederlandse kostuumvereniging voor mode en streekdracht, waar al jaren particuliere en institutionele verzamelaars elkaar ontmoeten. Ter gelegenheid van het vijftien-jarig bestaan van deze vereniging verscheen *Kostuum verzamelingen in beweging*. In twaalf artikelen, voornamelijk geschreven door kunsthistorici die veelal als conservator van kostuumcollecties werkzaam zijn, passeren verschillende facetten van kostuumverzamelingen de revue.

Allereerst worden verschillende motieven besproken die in het verleden geleid hebben tot het verzamelen van kleding. Zo werden in de Middeleeuwen bijvoorbeeld in verband met de

reliëkwaaarde, de kledingstukken van heiligen verzameld, terwijl Rembrandt en andere kunstenaars kledingstukken verzamelden vanwege hun artistieke waarde. De zogenaamde Oranje-Nassaukostuumcollectie is een voorbeeld van een verzameling van historisch belangrijke kostuums, waarvan de authenticiteit echter vaak omstreden is. Alleen een kanten kraagje van koningin Wilhelmina uit deze collectie kan voor authentiek doorgaan (42).

Vervolgens worden in een aantal artikelen de geschiedenissen verteld van verschillende museale collecties. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen algemene kostuumcollecties (zoals die te vinden zijn in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Centraal Museum Utrecht), specifieke kostuumcollecties (bijvoorbeeld de kantcollectie van het Rijksmuseum) en streekdrachten (collecties in het Fries Museum in Leeuwarden en het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem). Aparte aandacht verdient in dit kader de geschiedenis van het Nederlands Kostuummuseum. Hoewel verschillende musea over kledingcollecties beschikken, werd in 1952 in Den Haag voor de eerste keer in de westerse geschiedenis een in kostuums gespecialiseerd museum opgericht. In de jaren tachtig hield het Nederlands Kostuummuseum op te bestaan en is de collectie van dit museum opgegaan in het Haags Gemeentemuseum.

Uit de verschillende artikelen blijkt dat een collectie niet alleen het resultaat is van tijdgebonden, maar vooral van persoonsgebonden factoren; verschillende conservatoren en directeurs blijken diverse stempels op de collectie te drukken. De werkzaamheden bijvoorbeeld van jkvr. dr. C. H. de Jonge voor het Centraal Museum Utrecht resulteerden in een enorme uitbreiding van de kostuumcollectie van dit museum, terwijl het directeurschap van mevrouw dr. M. E. Houtzager voor hetzelfde museum voor de kostuumafdeling een periode van rust en consolidatie betekenden (80-85). Opvallend is dat kledingcollecties — ontstaan uit particuliere initiatieven en verzamelingen — aangevuld worden door schenkingen en legaten en in veel mindere mate door aankopen.

Ieder museum dat in het bezit is van een kostuumcollectie wordt vroeg of laat geconfronteerd met de vraag hoe deze collectie gepresenteerd dient te worden. Kleding komt immers het beste tot haar recht als zij gedragen wordt, maar uit het oogpunt van conservering is dit helaas onmogelijk. In de loop der tijden zijn voor het tonen van de kleding verschillende presentatievormen gebruikt, die varieerden van het houden van kostuum-shows (Cruys Voorbergh en Eline Canter Cremers-van der Does) tot het plaatsen van levensgrote karakterpoppen in stijlkamers (Jan Duyvetter in het Nederlands Openluchtmuseum) en het tonen van de kleding op kale rompen.

Speciale aandacht wordt besteed aan de privé-verzamelingen van de al eerder genoemde Cruys Voorbergh, Eline Canter Cremers en Felix Tal (waaiers). De verzameling van eerstgenoemde vormde de basis voor de collectie van het Nederlands Kostuummuseum. Evenals bij Eline Canter Cremers ging bij hem het verzamelen van kleding samen met het houden van shows. Eline Canter Cremers kon bij het samenstellen van haar shows een keuze maken uit een collectie die zeker drie eeuwen omspande.

Naast deze artikelen, die helaas niet alle uitmunten in helderheid en nog wel eens irrelevante informatie bevatten, geeft de bundel een uitgebreide inventarisatie van het kostuumbezit in Nederlandse openbare collecties. Uit deze inventarisatie blijkt dat veel musea geen idee hebben van de omvang van hun textielbestand, wellicht mede veroorzaakt door het feit dat de textielcollectie vaak de hekkensluiters is bij de registratie en automatisering van de museumcollectie. Tevens blijkt uit de inventarisatie dat ons land over een groot aantal collecties beschikt op het gebied van militaire en ambtelijke kleding. Geconcludeerd kan worden dat aan kostuumhistorisch onderzoek en deskundigheidsbevordering een hoge prioriteit moet worden toegekend bij het in kaart brengen van de 'Kostuumcollectie Nederland'. Het jubileumboek van de Kostuumvereniging geeft daartoe een geslaagde eerste aanzet.

H. E. Koelewijn

T. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Memoria. Cultuur- en mentaliteits-historische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1995, 512 blz., f59,90, ISBN 90 6168 444 7); D. J. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum: Verloren, 1995, 332 blz., ISBN 90 6550 513 X).

Afgezien van herdenkingsmomenten wordt historisch Nederland wat betreft de vroegere periodes slechts af en toe geconfronteerd met twee studies over hetzelfde onderwerp in hetzelfde jaar. Hoewel elke publicatie op zijn eigen merites behoort te worden beschouwd, biedt dit voor de recensent een uitgelezen mogelijkheid tot vergelijking. Het betreft hier twee vruchten van een nog altijd emancipatorische tak van het historisch bedrijf, waarvan de ene, *Sodoms zaad*, als proefschrift is verdedigd aan de VU te Amsterdam. Zowel deze studie als *Riskante relaties* is het resultaat van jarenlang onderzoek en beide boeken borduren voort op eerdere publicaties van de auteurs, die hierdoor op eikaars werk hebben kunnen reageren. De onderlinge discussie is echter spaarzaam en overwegend eenrichtingsverkeer; alleen Noordam deelt enkele keren een speldenprikje uit. Deels is dit verklaarbaar door verschillende doelstellingen en invalshoeken. Er is niettemin wel degelijk sprake van overlapping in thema's en descriptie. Deze overlapping is overigens meestal verrijkend voor de lezer, juist ook door complementaire elementen. Waar liggen verschillen en punten van overeenkomst?

Laten we beginnen met de behandelde periode. Terwijl Noordam enigszins abrupt ophoudt in 1733 (de toegezegde vooruitblik bestrijkt slechts enkele alinea's in de conclusie), gaat Van der Meer vrolijk door tot halverwege de negentiende eeuw, na 1815 weliswaar in epiloogvorm. De achttiende eeuw krijgt bij hem de meeste aandacht. Noordam lijkt op het eerste gezicht een groter deel van de Middeleeuwen te behandelen dan Van der Meer, die in de veertiende eeuw zijn startpunt vindt. We moeten echter het beginjaar 1233 van *Riskante relaties* zien als kunstgreep voor een pakkende ondertitel, die bovendien het te moderne begrip 'homoseksualiteit' bevat. Noordam zegt zijn boek aan te vangen met de periode waarin de eerste doodvonnissen op het huidige Nederlandse grondgebied wegens sodomie werden uitgesproken. Verderop is slechts sprake van een eerste melding van sodomie in 1233 (in tabel 1 staat 1223), in Maas-tricht; de eerst bekende verbrandingen volgen in 1321, dus ook zijn boek komt pas met de veertiende eeuw echt op dreef. Behalve de mogelijk geringe vervolgingsdrift heeft dit grif te maken met het voor de Middeleeuwen schaarse bronnenmateriaal, een periode die Noordam zonder redelijk argument laat doorlopen tot 1570. De nadruk ligt overigens ook bij hem op de periode vanaf 1680.

Wat willen beide auteurs betogen en voor welke opbouw hebben zij gekozen? Het gaat Noordam om de veranderingen in het gedrag van mensen die met geslachtsgenoten seksuele contacten onderhielden en de hiertegen door overheid en samenleving — in het bijzonder de kerken — getroffen maatregelen. Hiermee hoopt hij een bijdrage te leveren aan het debat over de ontstaansgeschiedenis van de homoseksuele identiteit en de discussie over genderbewustzijn in het algemeen. Bij Van der Meer ligt primair het accent op de laatste aspecten, op de vraag naar het ontstaan van homoseksuele verlangens en de reacties hierop van 'hoofdrolspelers' en hun verwanten, het wereldlijk en kerkelijk gezag en het publiek. Hij spreekt van 'het vertoog' dat zich vóór 1730 kenmerkte door 'zwijgen' en nadien door 'spreken' en de *volonté de savoir* — een reminiscentie aan Foucault. Maar ook Van der Meer schenkt veel aandacht aan de gedragingen als zodanig. En beide auteurs verliezen in hun betoog de Europese context en de internationale literatuur niet uit het oog.

Noordam beantwoordt zijn vragen in hoofdzaak thematisch via een chronologische structuur. Hij zet met behulp van tabellen het aantal bekende gevallen van sodomie in 'Nederland' in vier